

ACTA DE HISTORIA & POLITICA: SAECULUM XXI

ISSN 2708-0889

P-ISSN 2708-0889
E-ISSN 2786-8788

ACTA DE HISTORIA & POLITICA: SAECULUM XXI

**2024’
Volume VII**

ЧНУ імені Петра Могили
2024

УДК 94+930+902/904+327
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07

Засновник видання:

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики факультету політичних наук)

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації

(Реєстраційне свідоцтво: КВ 23922-13762Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України (група «Б») з міжнародних відносин (Наказ МОН України № 320 від 7 квітня 2022 року).

Головний редактор: Людмила Вовчук, к. іст. н., доцент (ЧНУ ім. П. Могили)

Відповідальний секретар: Ірина Габро, к. політ. н., доцент (ЧНУ ім. П. Могили)

Редакційна колегія:

Міжнародні відносини: Шевчук Олександр, д. політ. н., професор (Миколаїв) – голова секції; Белінська Світлана, д. е. н., доцент (Миколаїв); Брусиловська Ольга, д. політ. н., професор (Одеса); Коста Бруно, PhD (політ. науки), професор (Португалія); Цинк Кароліна, PhD (історія) (Польща); Худолій Анатолій, д. політ. н., професор (Острог); Куц Галина, д. політ. н., професор (Харків); Норд Ганна, д. економ. н., професор (Миколаїв); Ортіна Ганна, д. н. з держ. упр., професор (Мелітополь); Сіновець Поліна, к. політ. н., доцент (Одеса); Вілласміл Еспіноза Хорхе Ієсус, PhD (політичні науки), професор (Венесуела).

Історія та археологія: Міронова Ірина, д. іст. н., професор (Миколаїв) – голова секції; Бороденко Олена, д. іст. н., професор (Полтава); Вернер Віктор, доктор історії, професор (Польща); Єнаке Джордж, PhD (історія), професор (Румунія); Гайдай Ольга, к. іст. н., доцент (Польща); Котляр Юрій, д. іст. н., професор (Миколаїв); Лазурко Лідія, д. іст. н., професор (Дрогобич); Левченко Лариса, д. іст. н., професор (Київ); Нефьодов Дмитро, д. іст. н., доцент (Миколаїв); Сокирська Владилена, д. іст. н., професор (Суми); Срогаш Тадеуш, доктор історії, професор (Польща); Стобецький Рафал, доктор історії, професор (Польща).

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, 1 Воєнна, 1, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики

E-mail: luda_vovchuk@ukr.net

Офіційна web-сторінка в Інтернеті:

<https://ahpsxxi.org/>

Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. 2024. Volume VII. 138 с.

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

p-ISSN 2708-0889
p-ISSN 2786-8788

© Автори статей, 2024
© ЧНУ імені Петра Могили,
2024

З М І С Т

ІСТОРІЯ

Олександр Тригуб, Юрій Степанчук

Сільськогосподарська освіта на Поділлі на початку 20 ст.
(на прикладі школи у с. Гуменному)

7

Максим Снігур

«Нечего вынимать из румынской ноги бессарабскую занозу»:
бессарабське питання у радянсько-румунських відносинах
міжвоєнного періоду

25

Андрій Шевчук, Оксана Литвинчук

Чорноморські протоки (1920-1936): боротьба міжнародних акторів
за контроль

34

Юрій Котляр, Олександр Мосін

Революція гідності: вибір європейського майбутнього

47

Юрій Земський, Юрій Мудрик

Коріння пропутінських політичних симпатій Віктора Орбана

57

Людмила Чекаленко

Аксіологічні пошуки моделі освіти майбутньої України

68

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ірина Тихоненко

Еволюція міжнародно-правових основ діяльності засобів масової
інформації у війнах і збройних конфліктах

76

Олександра Двуреченська, Богдан Грушецький

- Міжнародна діяльність США щодо реалізації положень Конвенції
про хімічну зброю 85

Тетяна Моїсєєва

- Співробітництво держав Балтійського регіону у сфері протидії
торгівлі людьми (на прикладі Ради держав Балтійського моря) 93

Маргарита Лимар, Вікторія Агєєва-Каркашадзе

- Концептуально-доктринальний вимір ядерної політики США на
початку 21 століття 104

Микола Стецюк

- Спільна політика у сфері безпеки та оборони Європейського
Союзу в постбіполярну добу: стан розвитку та можливості для
України 118

Олександр Шевчук

- Президентські вибори на Тайвані 2024 р. крізь призму російсько-
української війни 127

CONTENT

HISTORY

Oleksandr Trygub, Yurii Stepanchuk

- Agricultural education in Podillia at early 20 century (on the example of a school in the village of Humenne) 7

Maksym Snihyr

- «There is No Need to Pull Out the Bessarabian Splinter From a Romanian Foot»: Bessarabian Question in Soviet-Romanian Relations During the Interwar Period 25

Andrii Shevchuk, Oksana Lytvynchuk

- Black Sea Straits (1920-1936): The Struggle of International Actors for Control 34

Yuriy Kotlyar, Oleksandr Mosin

- Revolution of Dignity: Choice of the European Future 47

Yurii Zemskyi, Yurii Mudryk

- The Origins of Viktor Orban's Pro-Putin Political Sympathies 57

Liudmyla Chekalenko

- Axiological Search of the Education Model of Future Ukraine 68

INTERNATIONAL RELATIONS

Iryna Tykhonenko

- Evolution of International Legal Framework For the Activities of Mass Media in Wars and Armed Conflicts 76

Oleksandra Dvurechenska, Bohdan Hrushetskyi

- US International Activities Regarding the Chemical Weapons
Convention Implementation 85

Tetiana Moiseieva

- Cooperation of the States of the Baltic Region in the Field of Combat
Human Trafficking (on the Example of the Council of the Baltic
Sea States) 93

Marharyta Lyimar, Viktoriia Ahieieva-Karkashadze

- Conceptual and Doctrinal Dimension of the US Nuclear Policy in the
early 21 century 104

Mykola Stetsiuk

- European Union's Common Security and Defence Policy: Current State
and Opportunities for Ukraine 118

Oleksandr Shevchuk

- The 2024 Presidential Elections in Taiwan Viewed Through the Lens of
the Russo-Ukrainian War 127

HISTORY

УДК (UDC) 94 (477.4) : 37 (092) «1902-1920»

DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.007

AGRICULTURAL EDUCATION IN PODILLIA AT EARLY 20 CENTURY (ON THE EXAMPLE OF A SCHOOL IN THE VILLAGE OF HUMENNE)

Oleksandr Trygub,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68-Desantnykiv st., 10

Yurii Stepanchuk,

e-mail: iiiepp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Ukraine, 21001, Vinnitsia, Ostrozkoho st., 32

Abstract

The development of agricultural education on the Ukrainian lands in the imperial era continues to remain poorly studied, and in some gubernias it is generally a blank spot, or has significant gaps in its coverage. So, the *purpose of the paper* is to reconstruct the formation and development of the Humenne's practical school of horticulture and agriculture (1902-20), to analyze its activities and results.

The historical development of this educational institution indicates that local governments and private initiative played a key role in the development of agricultural educational institutions. It was thanks to their energy that the indicated school arose at the early 20th century. Moreover, this school can really be called a 'peasant's' school, because 88% of the students were peasants from the Podillia gubernia and neighbouring gubernias. Free education and the availability of scholarship programs from zemstvos and private individuals attracted even the poorest peasant youth to study. In addition, local large landowners were interested in the school's activities, who paid for students' education at the school, pursuing their own interests. On the other hand, the requirement for training in agricultural science, a large share of training in the practical component, and work in school farm seven days a week led to the fact that only 2/3 completed the training.

The school had a fairly powerful teaching staff, where all full-time teachers had professional education. At the same time, we observe a fairly significant turnover among teachers of both professional and general education and special subjects.

At the same time, despite all the shortcomings that this educational institution had, it laid the foundation for the formation of a system of agricultural education of the Ukrainian peasantry in Podillia, which was transformed into a modern system of training specialists in the agricultural sector, strategically important for Ukrainian statehood and its economy.

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research 'The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension' (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: agricultural education, Podillia gubernia, agricultural school, peasant education, vocational education, agriculture, Humenne

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20 СТ. (НА ПРИКЛАДІ ШКОЛИ У с. ГУМЕННОМУ)

Олександр Тригуб,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Юрій Степанчук,

e-mail: iihpp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Україна, 21001, Вінниця, вул. Острозького, 32

Анотація

Розвиток аграрної освіти на українських землях імперської доби продовжує залишатися маловивченим, а в деяких губерніях взагалі є білою плямою, або має значні лакуни у своєму висвітленні. Отже, *метою статті* є реконструкція становлення та розвитку Гуменської практичної школи садівництва і сільського господарства (1902-20), аналіз її діяльності та результатів.

Історичний розвиток зазначеного навчального закладу свідчить, що ключову роль у розвитку навчальних закладів аграрного профілю відігравали органи місцевого самоврядування та приватна ініціатива. Саме завдяки їх енергії на початку 20 ст. постала зазначена школа. При цьому цю школу дійсно можна іменувати «селянською», адже 88% учнів складали селяни Подільської губернії та сусідніх губерній. Безкоштовне навчання, наявність стипендіальних програм від земства та приватних осіб приваблювали до навчання навіть найбіднішу селянську молодь. Окрім цього, у діяльності школи були зацікавлені місцеві великі землевласники, які оплачували навчання учнів у школі, переслідуючи власні інтереси. З іншого боку – вимога навчання аграрній науці, велика частка у навчанні практичної складової, праця по господарству без вихідних приводила до того, що лише ⅓ завершувала навчання.

Училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів.

Натомість, не дивлячись на усі недоліки, які мав означений навчальний заклад, він поклав початок формуванню системи аграрної освіти українського селянства на Поділлі, яка трансформувалася у сучасну систему підготовки фахівців аграрної галузі, що є стратегічно важливою для української державності та її економіки.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: аграрна освіта, Подільська губернія, сільськогосподарська школа, освіта селян, професійна освіта, сільське господарство, Гуменне

Постановка проблеми. Друга половина 19 ст. відзначилася значним зростанням усіх галузей виробництва в економіці Російської імперії. При цьому українські губернії займали провідні позиції як у промисловості (видобуток вугілля та залізних руд, металургія, виробництво цукру тощо), так, особливо, у сільському господарстві, де Україна займала лідируючі позиції на світовому ринку (пшениця, ячмінь, цукровий буряк). На початку 20 ст. сільське господарство продовжувало вимагати інтенсифікації виробництва, яка б посилила позиції українського аграрного виробництва на світовому ринку та зміцнила конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку.

Зазначені фактори потребували використання наукових здобутків в аграрній галузі, широкого залучення технічних засобів, експериментального та грамотного підходу у веденні господарства, що неможливо було здійснити без підвищення грамотності й аграрних знань у сільському середовищі. Прогресивна громадськість, особливо серед великих землевласників і сільських господарів, вимагала відкриття спеціальних професійних навчальних закладів, які б готували майбутніх спеціалістів. У 1902 р. у с. Гуменному Вінницького повіту Подільської губернії постав перший навчальний заклад аграрного профілю на Поділлі. Отже, **метою статті** є розкрити становлення та діяльність вказаного навчального закладу, як певного зразка у розвитку аграрної освіти на Поділлі у дорадянський час.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Історія аграрної освіти на теренах Подільської губернії відноситься до малодослідженої тематики, де історіографічний доробок налічує одиничні праці, що вийшли друком вже у часи новітнього розвитку української історичної науки. При цьому необхідно відзначити, що загальні аспекти проблеми розвитку сільськогосподарської освіти у Російській імперії мають досить солідну історіографію – радянську, російську й українську (без урахування імперської літератури, яка носила практичний характер, тобто виступала довідниками з наявних освітніх закладів, або ж аналізувала успіхи та недоліки освіти в цілому, прагнучи згенерувати практичні рекомендації з її покращення) (див., наприклад: Stebut, 1889; Geiduk, 1891; Miklashevskiy, 1893; Bogushevskiy, 1898).

Серед багатой спадщини радянської історико-педагогічної науки відзначимо класичну роботу М. Кузьміна (Kuzmin, 1971), де окрім професійно-технічної та комерційної освіти показано й урядову політику у галузі сільськогосподарської освіти. В українсько-радянській історіографії подібний характер має монографія М. Пузанова та Г. Терещенка (Puzanov & Tereshchenko, 1980), але дорадянському періоду приділено мінімум уваги – трохи більше 20 сторінок. Відповідно, що ні про яку ґрунтовність вивчення проблеми розвитку професійно-технічної освіти імперської доби говорити не приходиться. Тим більше, подільський терен у роботах не згадується зовсім.

Сучасний погляд на історичний розвиток сільськогосподарської освіти у Російській імперії представлений у численних дисертаційних і монографічних роботах російських істориків (Galkin, 1999; Kniga, 2018; Pichuzhkin, 2017; Tretiakov, 1998; Vasiliev & Pichuzhkin, 2017). Останні дають уявлення про загальнодержавну політику у сфері аграрної освіти, розвиток окремих навчальних закладів різного рівня (наприклад, монографія Н.А. Пічужкіна дає короткі нариси становлення та принципів функціонування навчальних закладів і українських губерній – Харківської, Херсонської, Таврійської й ін.), педагогічні основи їх діяльності тощо.

Українська історіографія доби незалежності почалася дисертацією С.Г. Улюкаєва (Uliukaev, 1994), де розкрито загальноукраїнський аспект розвитку сільськогосподарських навчальних закладів через історико-педагогічний дискурс. Українська історіографія 21 ст. представлена науковою школою академіка В.А. Вергунова, який підготував низку учнів, що присвятили себе вивченню розвитку аграрної освіти в українських губерніях – О.І. Михайлюк (Mykhailiuk, 2001), Д. Рибченко (Rybchenko, 2004), О. Корзун (Korzun, 2010), і дисертаційною роботою

М.В. Костюк (Kostiuk, 2007), яка розглянула сільськогосподарські навчальні заклади Черкащини у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Окремі аспекти сільськогосподарської освіти отримали висвітлення в історико-педагогічних працях. Так, Н.О. Мірошніченко дослідила педагогічні погляди й освітню діяльність філософа, педагога та громадського діяча Чернігівської губернії М.М. Неплюєва у контексті розвитку сільськогосподарської освіти 19 – початку 20 ст. (Miroshnuchenko, 2015), загальноукраїнське тло підготовки фахівців аграрної галузі у досліджуваній період розкрито у дисертації К.М. Гавриленко (Havrylenko, 2017).

Натомість, незважаючи на досить солідне історіографічне надбання, професійні навчальні заклади Подільської губернії практично залишилися поза увагою дослідників. Загальні тенденції поширення аграрних знань у регіоні прослідкували І.М. Завадська (Zavadska, 2009: 78-82), О.С. Каденюк (Kadeniuk, 2013: 9-16), О.Ф. Кошолар (Kosholap, 2009: 221-27). На жаль, сільськогосподарські навчальні заклади у зазначених авторів згадуються лише побіжно, або ж взагалі декількома рядками.

Вперше на історію навчального закладу у с.Гуменному звернула увагу місцевий краєзнавець Ольга Воловик, яка у 1999 р. опублікувала невеликі тези доповіді на обласній історико-краєзнавчій конференції у Вінниці (Volovyk, 1999: 31-33). У 2007 р. побачила світ монографія Вікторії Колесник, що розкриває історію Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (Kolesnyk, 2007). У контексті діяльності Товариства, авторка присвятила окремий розділ (с. 82-92) його освітній діяльності, яка виражалася у створенні Гуменської нижчої практичної школи садівництва та сільського господарства й облаштуванню курсів з поширення аграрних знань серед сільського населення губернії (як професійних аграріїв, так і звичайних селян). У розрізі пам'яткоохоронної діяльності на будівлю школи та її історію звернула увагу Валентина Гребеньова (Hrebeniova, 2018: 189-94).

Отже, підводячи підсумок огляду літератури, можна констатувати, що тема становлення та розвитку сільськогосподарських освітніх закладів на теренах Подільської губернії далека від свого повного розкриття. Не дивлячись на праці О. Воловик, В. Колесник і В. Гребеньової, окремі аспекти історичного поступу Гуменської школи залишилися поза увагою авторів, або недостатньо розкриті, у тому числі потребують доповнення питання фінансування, матеріальна база навчального закладу, соціальний стан учнів, їхня кількісна динаміка та географічне представлення, предметне поле навчального процесу, невисвітленою залишилися доля школи у часи Першої світової війни та періоду національно-визвольних змагань, учительський контингент. Саме ці питання й покладені в основу нашого дослідження.

Заснування школи. У 1898 р. у Вінниці за ініціативи великих землевласників Подільської губернії постало Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ). Одним із способів сприяння розвитку сільського господарства Товариство бачило «поширення теоретичних і практичних відомостей із сільського господарства, шляхом проведення публічних читань, друку та розповсюдження своїх праць і всякого роду господарських творів, і власного періодичного журналу й *заснування сільськогосподарських училищ* (курсів наш. – Авт.), бібліотеки та музею» (Charter of the Podillia Society..., 1906: 4).

Таким чином, ставлячи за мету в діяльності навчання працівників аграрного сектора, підвищення їхньої кваліфікації та популяризацію сільськогосподарських знань серед населення, Товариство прагнуло до відкриття спеціалізованого фахового навчального закладу. Як зазначає дослідниця історії ПТСГ В. Колесник, питання про необхідність відкриття такого навчального закладу було піднято ще на установчому з'їзді товариства у Проскурові в 1896 р. Зокрема, у постанові з'їзду зазначалося, що подібна школа потрібна «як для поширення серед місцевого населення

сільськогосподарських знань, які сприяють підняттю рівня землеробської культури, так і для створення в губернії контингенту досвідчених доглядачів сільського господарства, відсутність яких у теперішній час дуже несприятливо відображається на стані сільського господарства в губернії» (Kolesnyk, 2007: 82). Тоді ж було напрацьовано та розроблено проект статуту школи. Отже ініціатива відкриття першого спеціального навчального закладу аграрного профілю на Поділлі належала приватно-громадській ініціативі, що презентувалася товариством.

Підготовча робота щодо відкриття школи тривала більш ніж три роки після офіційного створення товариства, що було досить звичним терміном у цій справі для того часу. Було прийнято рішення відкрити школу у с. Гуменному Вінницького повіту (15 верст від Вінниці), на ділянці землі у 17,5 десятин, яка була придбана товариством. Офіційне відкриття школи відбулося 6 травня 1902 р. Школа підпорядковувалася відомству Головного управління землевпорядкування та землеробства (пізніше – Міністерства землеробства).

Завдання школи, відповідно до § 1 її статуту, визначалося як «надання дітям місцевого населення, переважно шляхом практичних занять, знань із садівництва, городництва, а також і сільського господарства в цілому та ознайомлення з ремеслами, відповідними завданню школи, столярному та корзиночному» (Practical school..., 1903: 3).

Керувалася школа попечительською радою із 4-х осіб від ПТСТГ і 2-х від Подільського губернського земства на чолі із попечителем (головою ПТСТГ) (Volovyk, 1999: 32). Так, у перші роки існування школи попечителем був граф Дмитро Федорович Гейден, а членами ради – дворянин Михайло Михайлович Менцинський і статський радник Михайло Миколайович Голубов (Practical school..., 1903: 3). У 1909 р. до складу попечительської ради входили: граф Олександр Миколайович Тишкевич (голова), Л.В. Рогозинський, М.М. Менцинський, І.С. Косьмина (Minutes of the meeting..., 1909), а в 1916 р. – голова А.С. Урбанський, представники земства – граф Д.Ф. Гейден і земський гласний І.І. Лозинський (Brzosniowskiy, 1917: 6). У засіданнях Попечительської ради брали участь і викладачі школи на чолі із завідувачем.

Фінансування та матеріальна база навчального закладу. Фінансування школи було змішаним і складалося: а) допомога Головного управління землеробства та землеустрою; б) допомога Подільського губернського земства; в) плата учнів за утриманням у гуртожитку (оплата пансіону); г) прибуток від господарства школи; д) пожертви та внески; е) стипендіальні програми від земств, громадських організацій і приватних осіб (Gumenne's Practical School..., 1912: 6).

Бюджет школи не був одноманітним і затверджувався щорічно, збільшуючись із року в рік. У перший рік існування школи її бюджет складав усього 1946 р. 59 коп., з яких Міністерство землеробства виділило 975 руб., оплата навчання та стипендії приватних осіб – 375 руб., прибуток від шкільного господарства – 596 руб. 59 коп. (Gumenne's Practical School..., 1912: 6), що було мізерною сумою для того часу (наприклад, бюджет Ямчитської сільськогосподарської школи Херсонської губернії у 1901 р. складав більше 23 тисяч руб. (Zubenko, 1902: 122)) (детальніше про школу дивіться працю О. Тригуба (Trygub, 2023)). У 1904 р. до утримання школи підключилося губернське земство не лише виділяючи щорічну субсидію (Report on the Department..., 1914: 49-50), а й надаючи цільові кошти на будівництво й облаштування школи.

Вже у 1906 р. бюджет школи складав 6 673 руб. 93 коп.: субсидія Головного управління землеробства та землеустрою – 1500 руб., допомога від земства – 1500 руб. (з 1907 р. земство почало виділяти 2000 руб. щорічно), плата за утримання учнів (разом із стипендіями) – 2202 руб., прибуток від господарства – 1471 руб. 93 коп. Окрім того було витрачено 16 682 руб. 15 коп. на облаштування школи (Chikhachev, 1907: 7).

6 травня 1907 р. голова ПТСТГ Дмитро Миколайович Чихачов у своїй доповіді

на щомісячній агрономічній бесіді у товаристві зазначив, що «найголовнішим гальмом правильного функціонування школи були до сих пір нестача коштів і вкрай бідне облаштування школи» і, покладаючи надії на збільшення асигнувань, висловлював надію, що «Піклувальній раді вдасться покращити корінним чином усю обстановку справи у школі» (Chikhachev, 1907: 8). І дійсно земство, збільшивши у 1907 р. субсидію до 2000 руб., у 1910 р. вже виділяло 3000 руб. (Brzosniovskiy, 1914: 21), яка сума зберігалася до падіння імперії у 1917 р. (отже, усі попередні автори – О. Воловик, В. Колесник і В. Гребеньова, вказуючи суму земських дотацій у межах 2-4 тисяч руб., помилялися, адже сума з 1904 р. до 1917 р. зросла від 1,5 до 3 тисяч руб.). У 1916 р., останньому стабільному бюджетному році, бюджет школи складав 12 749 руб. 84 коп.: субсидія Головного управління землеробства та землеустрою – 1500 руб., допомога від земства – 3000 руб., плата від учнів – 1734 руб., стипендіальний фонд – 1349 руб. 50 коп., прибуток від господарства – 5 166 руб. 34 коп. (Brzosniovskiy, 1917: 7).

Отже, не дивлячись на зростання субсидій і прибутків школи, її бюджет все рівно залишався на досить низькому рівні у порівнянні з аналогічними навчальними закладами в інших українських губерніях. Якщо у Гуменській школі на підготовку одного учня у 1914 р. витрачали 169 руб., то у всіх інших школах подібного типу в Україні витрати були більшими 200 руб. і доходили до 569 руб. у Волинській школі садових робітників у Житомирі, і лише у Зінківській практичній школі садівництва, городництва та деревознавства на Полтавщині на підготовку одного фахівця витрачалося 185 руб. (Brief statistical information..., 1915: 42-9). Тобто менше 200 руб. було лише у Гуменській і Зінківській. Фінансові проблеми та «загальна бідність», як зазначав Д.М. Чихачов, відображалися як на плинності учительських кадрів, так і на підготовці учнів, про що буде сказано далі.

Окремо треба зупинитися на питанні оплати за навчання та стипендіальних програмах. Згідно статуту школи навчання у школі було безкоштовним. Таким чином місцеві учні (з Гуменного та навколишніх сіл), які щоденно відвідували школу, тобто т.зв. «приходящі», за надання освітніх послуг не сплачували, адже не користувалися пансіоном (харчування, проживання у гуртожитку й обслуговування). При цьому останні мали право користуватися книгами та навчальними посібниками, а в літній час, коли працювали у шкільному господарстві, отримували безоплатно обід і полуденок. Плата «власнокоштных» учнів за утримання (оплачувалося лише харчування) спочатку сягала 60 руб. на рік (Practical school..., 1903: 3), а згодом виросла до 75 руб. (Kolesnyk, 2007: 83). Досить часто кошти сплачували поміщики, які направляли до підготовки селян для потреб власних маєтків. Наприклад, перший набір до школи із 14 учнів утримувався наступним чином: 8 учнів утримувалися поміщиками, 2 – за власний кошт, 4 – місцеві селяни, що не платили за утримання (Practical school..., 1903: 3).

Оскільки школа була розрахована на контингент учнів із небагатих родин, то велике значення в утриманні учнів грали стипендіальні програми. Стипендії засновувалися товариствами, організаціями й окремими особами. Найбільше стипендій виділялося земствами (губернським і повітовими) на загальну суму 1200 руб. (12 стипендій – по 100 руб. на стипендію) (Serbaliuk, 2015: 79). Стипендії від Подільського губернського земства почали виділятися з 1906 р. і протягом 1906-13 рр. її отримало 38 осіб на загальну суму 7 665 руб. 28 коп. (Report on the Department..., 1913: XIX-XXII). На 1 січня 1914 р. стипендію Подільського губернського земства отримувало 12 осіб (Report on the Department..., 1914: 94-5).

Цікавим є те, що сума стипендій у розмірі 1200 руб. лише щорічно вносилася до бюджету земства, а гроші виплачувалися щопівроку і по факту наявності витрат. Таким чином, як правило, стипендіальний бюджет увесь не виплачувався, бо стипендіати часто залишали навчання, або ж пропускали навчальний час. Так, у 1912 р. із асигнованої суми було видано 720 руб. 80 коп., а 479 руб. 20 коп. залишилися невикористаними (Report on the Department..., 1913: XXVII). В 1909 р.

Попечительська рада школи зазначала, що «стипендіатами призначалися у деяких випадках особи, абсолютно невідповідні і не знайомі з правилами школи (наприклад, помічник волосного писаря), які по прибутті до школи й ознайомлення з правилами школи та заняттями учнів (практичними), находили їх для себе невідповідними й негайно залишали школу, а в інших випадках, призначалися учні, які хоч і закінчили церковнопарафіяльну школу..., але настільки слабо розвинені, що вони відразу і відставали від інших учнів..., і пробувши 2-3 місяці, добровільно йшли зі школи...» (Report at a meeting..., 1909: 11).

Існували також приватні стипендії – імені М.К.Семякіна, імені графа С.Г.Грохольського, імені Т.Т.Міхайловського, а також – Степанівського товариства імені К.А.Юцевича (призначалася учням, які вирізнялись успіхами в навчання й хорошою поведінкою, переважно синам службовців і робочих цієї організації), кілька стипендій виділяло ПТСТГ (Kolesnyk, 2007: 83). Так, у березні 1906 р. була заснована стипендія імені М.К.Семякіна у розмірі 1 200 руб. Вона утворювалася з капіталів, пожертвованих предводителем Подільського дворянства на згадку про генерал-губернатора М.К.Семякіна (1847-1902)¹, і призначалася на утримання одного учня. Кандидатуру стипендіата відповідно до положення визначала вдова покійного (Tretiakov, 1998: 323).

Крім того, школа отримувала досить значні пожертви від приватних осіб, переважно членів ПТСТГ, зокрема від З.С.Грохольського, М.М.Менцінського, К.І.Володковича. Зокрема, останній пожертвував кошти на будівництво гуртожитку при школі, тож після його смерті (1906) «з огляду на значні заслуги покійного» у 1909 р. було вирішено на будівлі школі помістити пам'яткову дошку (Kolesnyk, 2007: 83).

Загалом від учнів вимагався досить аскетичний спосіб життя. Статут школи передбачав стриманість учнів по відношенню до одягу та їжі, життя повинно бути простим і пристосованим до умов місцевого селянського побуту, адже ПТСТГ, засновуючи школу, прагнуло, щоб «учні, які скінчили школу, повертались у своє сільськогосподарське, переважно селянське середовище, тобто у свої громади й села, і там особистою працею поширювали б правильні поняття про різні галузі сільського господарства» (Kolesnyk, 2007: 83).

Матеріальна база школи була порівняно скромною. Школі належало усього 17,44 десятини землі, з яких: пашня – 8,9 дес., луки – 1,2 дес., сад і розплідник – 2,8 дес., виноградник і пасіка – 0,1 дес., город – 2,1 дес., парк – 0,6 дес., двір з будівлями – 1,0 дес., канава, межа та незручна земля – 0,74 дес. (V.S., 1915a: 4).

Початково школа, спальня учнів і столова розмішувалися в одній невеликій будівлі, яка призначалася для квартир завідувача та його помічника, а майстерня і квартири майстрів – у двох будинках, споруджених 1902 р. На кінець 1902 р. школа вже мала у своєму розпорядженні 5 господарських споруд: у першій – конюшня (на 8 місць), корівня (на 8 місць), свинарник (на 4 місця) і сарай для інвентарю, у другій – клуня зі складом, у третій і четвертій – погребі для зберігання овочів, у п'ятій – льодовня. Усі будівлі були дерев'яні, на дерев'яному фундаменті, обмазані глиною та покриті цементною черепицею, за винятком будівлі, де розмішувалася школа, яке стояло на кам'яному фундаменті, було відштукатурене та покрите залізом (Practical school..., 1903: 4; Kolesnyk, 2007: 86).

У 1903-04 рр. було збудовано нове приміщення для школи – кам'яний двоповерховий будинок (рис. 1), на першому поверсі якого знаходилися три класні кімнати та вчительська, а на другому – дві спальні кімнати та вмивальник. При будівлі був сарай, баня та одноповерховий глинобитний флігель (Brzosnioviskiy, 1917: 7). Після переходу школи до нового будинку столова для учнів, кухня та стolarsна майстерня розмістилися в окремій одноповерховій глинобитній споруді, а в

¹ В. Колесник помилково вказала, що стипендія заснована на честь генерала К.Р.Семякіна (Kolesnyk, 2007: 83).

старій будівлі знаходилися квартири завідувача школи та його помічника. З 1 листопада 1908 р. при школі почала діяти кошикарня, а 1911 р. було закуплено необхідне обладнання для цементно-черепичної майстерні. З 1 листопада 1909 р. при школі функціонувала метеорологічна станція. Металеві інструменти для неї замовлялись у майстерні Київського політехнічного інституту, термометри й інше – через завідувача обсерваторії цього закладу в Петербурзі (у Міллера). При школі діяла власна бібліотека та ще одна Комітету народної тверезості, була пасіка, скотний двір, стайня.

Рис. 1. Будівля школи у 1914 та 2021 рр.
(фотографія 2021 р. Тараса Панасюка)

У 1903 р. при школі був закладений сад (1,5 дес.), а 1909 р. – невеликий виноградник. Щоб активізувати навчання садовій справі, весною 1913 р. був засаджений ще навчально-показовий помологічний сад. Він мав плодіву, ягідну (смородина, агрус, малина, з яких виготовлялося вино з вмістом 14-15% спирту) і декоративну частини. Остання складалася з квітника та невеликого парку й служила для ознайомлення школярів з правилами ведення декоративного саду та сортами декоративних рослин. У 1915 р. був вироблений план шкільного розсадника і засаджено дичками перше спеціально відведене поле. Передбачалося вирощувати лише ті сорти, головним чином, плодівих дерев, які мали для Подільської губернії промислове значення. З часом школа почала продавати саджанці, які відзначалися хорошою якістю та порівняно низькою ціною. Головними споживачами були селяни з навколишніх сіл (Kolesnyk, 2007: 86-7).

Навчальний процес і практична підготовка. Класні заняття в школі тривали з 1 жовтня до 22 березня (з перервою на різдвяні канікули), потім проводилися екзамени і розпочиналася практика. У школі викладалися такі предмети, як Закон Божий, російська мова, російська історія, географія, арифметика, геометрія, землемірство, креслення, природознавство (фізика і хімія), садівництво, городництво, бджільництво, тваринництво, землеробство, скотарство, зоологія, ботаніка. Щоденно учні мали по 4-5 уроків тривалістю в 55 хвилин, з 8⁰⁰ до 13²⁰.

Після обіду розпочиналися практичні заняття – із садівництва, городництва, бджільництва, рільництва, скотарства, різних ремесел. Крім того, учні по черзі виконували господарські роботи: чергували на скотному дворі та в кухні, прибирали всі шкільні будівлі, працювали в столярній майстерні. Кількість робочих годин на день для учнів усіх класів була одна: 4 – узимку і 10 – улітку. З самого початку існування закладу учні провадили досліди щодо вирощування цукрового буряку, вівса, картоплі й інших культур. Для ознайомлення учнів з рибним господарством у найсирішій частині луку викопали став, де навесні 1914 р. було випущено 300 мальків королівського коропа, а з весни 1917 р. планувалося вести рибний промисел на науковій основі (Kolesnyk, 2007: 84, 87). У 1908 р. кореспондент «Киевлянина», відвідавши павільйон школи на Вінницькій сільськогосподарській виставці,

відзначив, що «практичне навчання полеводству та садівництву поставлено, судячи по експонатам, чудово» (G-n M, 1908).

Пройшовши 3-річний курс навчання, для отримання атестата кожний школяр повинен був ще пропрацювати з 5 квітня до початку жовтня в садах або маєтках у Подільській губернії і подати в школу після закінчення практики короткий щоденник (звіт про виконані роботи) і свідоцтво-відгук про свою працю, а також здати практичні екзамени.

З метою посилення зв'язків школи з життям села та сільськогосподарським виробництвом керівництво професійних навчальних закладів практикувало зустрічі учнів із місцевим населенням, організовувало екскурсії та поїздки на поміщицькі господарства та підприємства. Так, 1909 р. учні здійснили 2-денну поїздку в маєток О. Мазаракі в м. Райгородку Волинської губернії, 1913 р. – 2-тижневу в Петроград (через Київ і Москву). У 1914 р. старшокласники відвідали сад Мончинських у с. Приборівці Вінницького повіту, де протягом трьох днів проводили практичні заняття, і цукровий завод у с. Степанівці Брацлавського повіту, де ознайомилися зі всіма роботами (Kolesnyk, 2007: 87; Kosholap, 2009: 225).

У 1905 р. на базі Гуменської школи були облаштовані короткотривалі курси із раціонального ведення бджільництва для вчителів початкових шкіл Подільської губернії (Kozup, 2010: 127). Школа брала участь у щорічних сільськогосподарських виставках і неодноразово нагороджувалася за свої експонати та ефективну методику викладання похвальними листами, а 1912 р. навіть отримала малу срібну медаль Головного управління землевлаштування і землеробства. Так, у 1908 р. школа брала участь у Вінницькій сільськогосподарській виставці, де облаштувала окремий невеличкий павільйон садівництва й огородництва. Кореспондент «Киевлянина» відзначив, що «дивні огородні плоди цієї школи представляли рідкісний виняток на виставці» (G-n M, 1908).

Характеристика учнівського контингенту. До школи приймалися хлопці, не молодші 14 років, які закінчили однокласні або двокласні народні училища. На кінець першого року функціонування школи (1902 р.) тут уже навчалось 14 учнів (хоча було прийнято 18 (V.S., 1915b: 28)), з яких 8 селян, 3 міщан і 3 дворян, за віросповіданням – 8 православних і 6 католиків (Practical school..., 1903: 3). Надалі, як зазначала дослідниця В. Колеснік, як правило, серед учнів католиків було в два-три рази менше, ніж православних (Kolesnyk, 2007: 83).

Табл. 1. Динаміка учнів Гуменської сільськогосподарської школи/училища у 1902-1916 рр. (V.S., 1915a: 6; V.S., 1915b: 28; Brzosniovskiy, 1917: 9; Vishnevskiy, 1916: 53; Report..., 1914: 55)

Роки	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Кількість учнів	18	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	33	н.д.	н.д.	45	48	50	62	42	42
Кількість прийнятих учнів	18	7	7	27	13	15	18	19	14	16	23	27	14	17	22
З них:															
селяни	12	3	7	13	10	10	12	14	10	11	19	23	14	36*	38*
дворяни	3	2	-	8	1	3	2	3	-	3	-	2	-	2	-
міщани	3	2	-	-	2	1	3	1	2	1	4	2	-	4	-
інші	-	-	-	6	-	1	1	2	2	1	-	-	-	-	4
Випуск	8	2	2	10	5	7	14	11	12	12	11	13	20	н.д.	16

Таблиця свідчить, що кількість селянських дітей протягом 15 років у відсотковому відношенні значно зросла. Якщо у першому п'ятиріччі на 72 вступника селянські діти складали 45 осіб, що складало 62,5%, то в останні імперські роки сільський контингент учнів складав вже 88%. Зазначене дає право назвати

Гуменську школу селянською. Кореспондент «Киевлянина» відзначив, що «кадр учнів складають селянські діти, які закінчили сільську школу» (G-n M, 1908).

Отже основний контингент учнів представляв собою місцеве селянство різних повітів Подільської губернії (із 218 вступників 1902-14 рр. 180 були вихідцями з Поділля, тобто 83%) у віці від 14 до 19 років, а інша частина – дворяни, міщани та різночинці, які закінчили загальноосвітній курс одно- чи двокласного училища (інколи траплялися випускники міського училища чи початкових класів класичної гімназії). Цікаво, що поодинокі учні прибували не лише із сусідніх губерній – Київської, Волинської та Херсонської, а й з віддалених регіонів – Могилевської, Варшавської й ін. губерній (V.S., 1915b). Наприклад, у 1911 р. у школі навчалося 42 учні з Подільської губернії і по одному з Волинської, Херсонської та Варшавської, 1913 р. – 42 з Подільської, 4 – з Київської, 2 – з Херсонської і по одному – з Волинської та Полтавської, 1916 р. – 37 з Подільської, 3 – з Київської і по одному – з Гродненської та Херсонської (Kolesnyk, 2007: 83).

Протягом 1902-1914 років до Гуменської практичної школи садівництва та сільського господарства вступило 244 юнаки. На 1 січня 1915 р. навчальний заклад випустив 106 фахівців із садівництва та сільського господарства (43%), з яких: 8 – займалися власним господарством, 74 – служили у сільськогосподарській галузі, 5 – перебувало в армії, 2 – померло, 2 – продовжили навчання в інших навчальних закладах (Brief statistical information..., 1915: 104-5). Таким чином, 3/4 випускників працювали прикажчиками та наглядачами у поміщицьких економіях. Пояснювалося це трьома причинами: по-перше, дійсною метою школи, як про це відверто зазначила педагогічна рада у 1920 р. у доповідній записці до Міністерства земельних справ УНР, було «підготовляти учнів школи до практичної роботи, головним чином, в садках та маєтках приватних власників... Від школи вимагалось тільки дати більш-менш освічених доглядачів за робочими, табельщиків, садівників та інш. для приватних маєтків» (CSAHA. Ф.1062. Оп.1. Спр.236. Арк.25); по-друге, цілеспрямоване направлення поміщиками за свій кошт здібних селянських дітей для потреб власної економії і, по-третє, більша частина учнів була із малоземельних селян і повертатися їм було, фактично, нікуди, адже власного господарства вони не мали. Саме тому, маючи знання та навички господарювання, молоді аграрії не поширювали знання, а працювали переважно у господарствах великих маєтків.

Учительський персонал. Педагогічний колектив школи відповідав рівню нижчих сільськогосподарських шкіл і штатно становив 5-6 осіб: завідувача школою, його помічника (обое також викладали деякі предмети), законовчителів православного та римо-католицького віросповідання і викладачів-практиків по вільному найму (садівника та столярного майстра).

У перші роки учительський персонал складався лише з 4 осіб: завідувача, помічника, законовчителя і столярного майстра. Надалі кількість учителів коливалася у межах 6-7 осіб, оскільки спостерігалася постійна плінність кадрів з різних причин. Якщо посада завідувача та його помічника, двох законовчителів і вчителя-садівника були сталими, то інші позаштатні посади змінювалися. Так, у 1913 р. працювали вчителі тваринництва та загальних предметів, а столярний майстер був відсутній. 1 травня 1915 р. було звільнено за прогули вчителя тваринництва та зоології, ветеринарного лікаря Л.А. Сухоставського, який працював з 1913 р. (Minutes of the meeting..., 1915a) і посада, ймовірно, була скасована. У 1916 р. кількість вчителів сягала 7 і найкраще відповідала профілю навчального закладу – 4 штатні (Бозосніовскій, 1914: 21; Brzosniovskiy, 1917: 6).

Протягом 1902-20 рр. школа змінила 6 завідувачів: П.З. Мосієнко (1902-07 рр.), С. Барашко (1907-08 рр.), С.І. Калітенко (1908-11 рр.), М.С. Корякін (1911-13 рр.), І.Ф. Козаченко (1913-20 рр.), т.в.о. С.М. Михайлов (1920 р.).

Усі вони мали профільну освіту й певний досвід педагогічної роботи. Перший завідувач школи Павло Захарович Мосієнко закінчив Мошногогородищенську

сільськогосподарську школу. У 1897-1902 рр. працював учителем сільського господарства у Сутисській другокласній церковнопарафіяльній школі. У школі він викладав садівництво, скотознавство, зоологію, арифметику, геометрію та фізику.

Сергій Іванович Калітенко закінчив середнє Харківське землеробське училище, а Микола Степанович Корякін, почесний громадянин, отримав диплом з відзнакою Уманського середнього училища садівництва та землеробства по 1-му розряду, служив у Петербурзькому нижчому сільськогосподарському училищі з педагогічним класом. Перший викладав арифметику, геометрію із землемірством і землеробство, а другий – лише тваринництво.

Іван Федорович Козаченко також закінчив Мошногогородищенську сільськогосподарську школу та мав десятилітній досвід практичної аграрно-дослідницької роботи у Київській губернії і навіть працював з відомим київським професором-ентомологом В.П. Поспеловим. Він прибув до школи 12 грудня 1912 р. на посаду помічника завідувача та вчителя фахових предметів, і вже з кінця 1912 р. виконував обов'язки завідувача школи, а офіційно затверджений на посаді 1 жовтня 1913 р.

Останній дорадянський керівник – Слава Михайлович Михайлов, що виконував обов'язки завідувача з 2 травня 1920 р., отримав освіту в Харківській середній сільськогосподарській школі та пройшов два курси Воронежського сільськогосподарського інституту (не завершив по причині мобілізації у 1915 р.). Мав практичний досвід Літинського повітового агронома (1918) та агронома Вінницької повітової земельної управи, волосного агронома і голови Станіславської земельної управи тощо (1919-20).

Досить фахово виглядав і штат помічників завідувача, які одночасно були й викладачами фахових предметів. Перший помічник – Феодосій Данилович Биба, який також був випускником Мошногогородищенської сільськогосподарської школи, мав солідний педагогічний досвід, адже працював у Вінницькій другокласній церковнопарафіяльній і в Шамівській церковно-учительській школах учителем сільського господарства. У Гуменному він викладав російську мову, географію, городництво, землеробство та ботаніку. Скільки пропрацював Ф.Д. Биба у Гуменській школі із наявних джерел з'ясувати не вдалося.

У 1908-09 рр. помічником завідувача був Захарій Онисієвич Кирилець (час його призначення на посаду нам невідомий), а 17 березня 1909 р. до своїх обов'язків приступив Яків Васильович Жмур (1909-11), який теж закінчив Мошногогородищенську сільськогосподарську школу і викладав російську мову, російську історію, географію, фізичні та хімічні явища, зоологію та скотознавство.

20 вересня 1911 р. на місце помічника був призначений Ян Андрійович Дрейман (1911-12 рр.), євангельський лютеранин, прибалтійській селянин. Отримав освіту у Псковському середньому сільськогосподарському училищі. Викладав землеробство, геометрію з кресленням і землемірством, арифметику, географію та історію.

12 грудня 1912 р. помічником завідувача був призначений І.Ф. Козаченко, якого 1 жовтня 1913 р. затверджено завідувачем. Протягом кінця 1913 – першої половини 1915 рр. посада помічника була вакантною. Навіть була висловлена пропозиція від попечительської ради «звернутися до секретаря Подільського товариства сільського господарства з проханням зробити публікацію про вакантну посаду помічника завідувача... із зобов'язанням викладати загальноосвітні предмети, тваринництво та зоологію» (Minutes of the meeting..., 1915a) (протягом 1913-15 рр. загальноосвітні предмети тимчасово викладав законовчитель, св. К.П. Зіневич, а тваринництво та зоологію ветеринар Л.А. Сухоставський). На оголошення відгукнулося два кандидати – Сергій Новицький і А.С. Бондін. Було обрано першого та запрошено на співбесіду із приміткою: якщо Новицький відмовиться, то запропонувати посаду Бондіну (Minutes of the meeting..., 1915b). Примітка була не безпідставною, бо саме так і сталося: 15 серпня 1915 р. А.С. Бондіна було затверджено

помічником. На жаль, довго попрацювати новообраному викладачу не пощастило, бо 10 вересня його було призвано на військову службу (Minutes of the meeting..., 1915a: 52).

Після нового оголошення на посаду помічника завідувача претендувало 4 особи, з яких було обрано та 1 листопада 1915 р. затверджено учителя Марцелія Владиславовича Жемральського (1915-17? рр.), випускника Псковського середнього сільськогосподарського училища. Він викладав арифметику, російську мову, географію та тваринництво.

Закон Божий, а інколи і загальноосвітні предмети, викладали представники духовенства Російської православної церкви та Римо-католицької церкви: священники – Володимир Воскобойніков (1902-07 рр.), Костянтин Зіневич (1907-17 рр.) Михайло Левицький (1917-20 рр.), ксьондзи – Каєтан Зданьчук (1906?-11 рр.) і Лонгін Сокол-Шагін (1911-17 рр.), які мали відповідну духовну семінарську освіту.

Цикл практичних дисциплін – садівництво, городництво, ботаніку та бджільництво, а також корзиночне ремесло, викладали вчителі-садівники з професійною освітою: Михайло Павлович Приходько (1907?-11 рр.) та Олександр Платонович Яценко (1911-12 рр.) закінчили Полтавську школу садівництва та городництва; Микола Олександрович Шатов (1912-14 рр.), випускник Бурашівської школи садівництва та городництва; Олександр Ларіонович Михайлик (1914-20 рр.), теж випускник Полтавської школи садівництва та городництва. У 1915-16 рр., по причині призову О.Л. Михайлика на військову службу, школа наймала тимчасових учителів-садівників: А.Я. Везомського (1915 р.) (Minutes of the meeting..., 1915a; Minutes of the meeting..., 1915b) та Дем'яна Корнійовича Шевченка (1915-16 рр.) (Vishnevskiy, 1916: 52).

Практичним навичкам столярного ремесла навчали столярні майстри: Федот Кравченко (1903-07? рр.) та Сафроній Агафійович Столяренко (1907-17? рр.). Вони не мали професійної освіти але отримали практичний досвід, який здобули на підприємствах чи у приватних господарствах. Наприклад С.А. Столяренко отримав досвід у приватній майстерні в Катеринославі (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 11, 28-9; Practical school..., 1903: 3; Report..., 1911: 49; Report..., 1914: 55; Vishnevskiy, 1916: 52; Gumenne's Practical School..., 1912: 6-7).

Цікавим є те, що більша частина викладацького складу школи мали селянське походження.

Отже бачимо, що училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів. Причини цього явища нам достеменно невідомі та потребують подальших наукових пошуків, але можна припустити, що це було пов'язано з непростими умовами життя у сільській місцевості чи недостатнім фінансовим забезпеченням, адже земські та сільські вчителі отримували менше ніж у містах.

Школа у часи соціальних потрясінь. Не дивлячись на складну соціально-економічну та політичну ситуацію, яка склалася з розпадом Російської імперії та боротьбою поневолених народів за національне визволення, сільськогосподарська школа у с. Гуменному продовжувала виконувати свої завдання.

В той же час, як зазначала педагогічна рада у доповідній записці до Міністерства земельних справ УНР 21 травня 1920 р., революційні зміни 1917 року, насамперед скасування великої приватної власності на землю та величезний ріст громадського розвитку навіть серед селянського населення, з одного боку, та висування нових завдань перед кожним освіченим робітником на селі, з другого, поставили перед педагогічною радою школи ключове питання: «реорганізації школи та навчання в неї, позаяк останнє не відповідало сучасним вимогам громадського життя» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 25). Оновленою метою школи повинна була стати підготовка «фахівців-техніків здібних допомогти населенню вийти на

шлях організації та піднесення продуктивності, зруйнованого війною та революцією, народного господарства взагалі, та головної галузі його на Україні – сільського господарства з'окрема, Педагогічна Рада *метою нової школи* (курсів наш. – Авт.) поставила: підготувати учнів в неї – дітей трудового люду України, до практичної громадської роботи серед сільського населення, по упорядкуванню селянських господарів, поліпшенню способів обробки землі, та загальному підвищенню продуктивності всіх галузей селянського господарства, а через нього і всього добробуту Народного Господарства України. Крім того в завдання школи входить поширювання знання по сільському господарству та садівництву серед окружного населення, шляхом улаштування для дорослих курсів, лекцій, читок та розмов по питанням сільського господарства та садівництва» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 253в.).

Натомість, політична нестабільність і постійна зміна влади не дали можливості здійснити задумане. Лише в 1919 р. школою було порушено питання перед Міністерством земельних справ про реорганізацію школи, яке своїм рішенням від 25 жовтня 1919 р. підтримало дану ідею та взяло школу у своє підпорядкування (30 вересня цього ж року Вінницьке земське зібрання теж підтримало питання підтримки й оновлення школи з виділенням на це необхідних коштів і збільшенням на 8 десятин земельної ділянки школи (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 20-2; Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 1.)). Школа повинна була реорганізуватися з практичної у школу I розряду, але наступ більшовиків не лише припинив цей процес, а навіть більше – прийшовши до Вінниці, більшовики у березні 1920 р. «зробила необмірковану постанову про закриття школи, як невідповідаючої вимогам життя» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 26). Знову ж таки, повернення у квітні 1920 р. влади УНР у ході радянсько-польської війни, не дало втілити рішення про закриття, а відновився процес реорганізації.

Для керівництва реорганізацією 2 травня 1920 р. Вінницькою повітовою земельною управою було призначено тимчасово виконуючого обов'язки завідувача школою, агронома С.М. Михайліва. Передбачалося, що школа залишиться трирічною з оновленою навчальною програмою, яка передбачала вивчення наступних предметів: Закон Божий, українська мова, російська мова, арифметика, геометрія з кресленням, загальна та економічна географія, загальна історія, історія України, фізика з метеорологією, хімія, ботаніка, зоологія з ентомологією, землеробство (хліборобство) з машинознавством, скотарство з молочним господарством і ветеринарією, садівництво та городництво, бджільництво, лісоводство, геодезія, сільськогосподарська економія з рахівництвом, законодавство, короткий огляд по громадській агрономії. Крім того передбачалися курси співу, спорту та військового строю (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 27). Як бачимо, теоретична підготовка значно доповнювалася, ставала більш ґрунтовною й осучасненою, на відміну від імперських вимог.

Передбачалося і значне збільшення штату навчального закладу. Якщо у 1919-20 рр. у школі залишилося лише 4 вчителі: завідувач С.М. Михайлів, вчителі спеціальних предметів І.Ф. Козаченко й О.Л. Михайлик, законовчитель М. Левицький, то після реформування викладацький склад повинен був складати 8 осіб: керівник школи, 3 вчителі спеціальних предметів, 2 вчителі загальноосвітніх предметів, законовчитель, учитель ручної праці (столярний майстер) (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 1-2, 26-263в.).

Після чергового повернення більшовиків на Поділля у червні 1920 р., школа незабаром була перетворена у сільськогосподарський технікум, який згодом був переведений в м. Іллінці. Під час Другої Світової війни в приміщенні школи знаходилась німецька комендатура. До 2004 року в будівлі знаходилась філія Вороновицького ПТУ № 14, де готували ветеринарів і бджолярів (Hrebeniova, 2018: 192).

Висновки. Історичний розвиток Гуменської практичної школи садівництва та сільського господарства свідчить, що ключову роль у розвитку навчальних закладів аграрного профілю відігравали органи місцевого самоврядування та приватна ініціатива. Саме завдяки їх енергії на початку 20 ст. постала зазначена школа. При цьому цю школу можна по праву назвати «селянською», адже 88% учнівського контингенту складали селяни Подільської губернії та сусідніх губерній. Безкоштовне навчання, наявність стипендіальних програм для повного пансіону та підтримка місцевих меценатів приваблювали до навчання навіть найбільш селянську молодь. Окрім цього, у діяльності школи були зацікавлені місцеві великі землевласники, які оплачували навчання учнів у школі, переслідуючи власні інтереси. З іншого боку – вимога навчання аграрній науці, велика частка у навчанні практичної складової, праця по господарству без вихідних приводила до того, що лише ⅓ завершувала навчання.

Училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів.

Не дивлячись на усі недоліки, які мав означений навчальний заклад, він поклав початок формуванню системи аграрної освіти українського селянства на Поділлі, яка трансформувалася у сучасну систему підготовки фахівців аграрної галузі, що є стратегічно важливою для української державності та її економіки.

Подяки. Широ дякуємо за допомогу у пошуку матеріалів, а також за фахові консультації: професору *Інні Демуз* (Київ), професору *Юрію Земському* (Хмельницький), професору *Ларисі Левченко* (Київ), професору *Олександру Федькову* (Кам'янець-Подільський). Без їхньої дружньої підтримки у важкий воєнний час, гадаємо, що дана публікація б не відбулася. Окрема подяка працівникам *Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Валентина Отамановського* за оцифрування краєзнавчих і рідкісних видань та загальнодоступне розміщення їх на офіційному сайті.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

REFERENCES

- Bogushevskiy, S.K.** (1898). *A few thoughts about the agricultural education system in Russia*. Yuriev: Tip. K. Matthiesen // **Богусhevский, С.К.** (1898). *Несколько мыслей о системе сельскохозяйственного образования в России*. Юрьев: тип. К. Маттисена.
- Brief statistical information on agricultural educational institutions subordinate to the Department of Agriculture by January 1, 1915* (1915). Vol. 4. Petrograd: Tipografiya V.F. Kirshbauma // *Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениями к 1 января 1915 года* (1915). Вып. 4. Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума.
- Brzosniovskiy, I.** (1914). *Practical school of agriculture and horticulture in the village. Gumenne, Vinnitsa district (according to the report for 1913)*. *Ekonomicheskaya zhizn Podolii*, 15, 21-26 // **Бржосниовский, И.** (1914). *Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном, Винницкого уезда (по отчету за 1913 год)*. *Экономическая жизнь Подольи*, 15, 21-26.
- Brzosniovskiy, I.** (1917). *Practical school of agriculture and horticulture in the village Humenne of Vinnitsa district (according to the report for 1916)*. *Ekonomicheskaya zhizn Podolii*, 3-4, 6-9 // **Бржосниовский, И.** (1917). *Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном, Винницкого уезда (по отчету за 1916 год)*. *Экономическая жизнь Подольи*, 3-4, 6-9.
- Charter of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry* (1906). Nemirov: Tip. R.B. Sherra / *Устав Подольского общества сельского хозяйства и*

- сельскохозяйственной промышленности (1906). Немиров: Типография Р.Б. Шерпа.
- Chikhachev, D.N.** (1907). *About lower agricultural and craft education in the Podillia gubernia*. Odessa: Tipo-lithographiya Franza Makha // **Чихачев, Д.Н.** (1907). *О низшем сельскохозяйственном и ремесленном образовании в Подольской губернии*. Одесса: Типо-литография Франца Мах.
- CSAH** – Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine (Kyiv) / **ЦДАВО** – Центральний держархів вищих органів влади та управління України (м. Київ).
- Galkin, I.A.** (1999). *Formation and development of craft agricultural education in Russia at the end of the 19th – the early 20th centuries* (Candidate's thesis). Kursk // **Галкин, И.А.** (1999). *Становление и развитие ремесленного сельскохозяйственного образования в России в конце XIX – начале XX веков*: дис... к. и. н. Курск.
- Geiduk, F.I.** (1891). *Our lower agricultural schools*. Odessa: Tip. 'Odes. novosti' // **Гейдук, Ф.И.** (1891). *Наши низшие сельскохозяйственные школы*. Одесса: тип. «Одес. новостей».
- G-n, M.** (1908, September 6). Vinnitsa agricultural exhibition (from our correspondent). *Kievlianin*, 247, 3 // **Г-н, М.** (1908, 6 сентября). Винницкая сельскохозяйственная выставка (от нашего корреспондента). *Киевлянин*, 247, 3.
- Gumenne's Practical School of Horticulture and Agriculture** (1912). *Ekonomicheskii listok*, 19, 6-23 // Гуменская практическая школа садоводства и сельского хозяйства (1912). *Экономический листок*, 19, 6-23.
- Havrylenko, K.M.** (2017). *Professional training of specialists in the agricultural sector in Ukraine (end of the 19th – the early 20th century)* (Candidate's thesis). Kyiv // **Гавриленко, К.М.** (2017). *Професійна підготовка фахівців аграрної галузі в Україні (кінець XIX – початок XX століття)*: дис... к. п. н. Київ.
- Hrebeniova, V.** (2018). The building of the practical school of horticulture and the Podillia Agricultural Society as an object of historical preservation. *Vinnychchyna: mynule ta siohodennia. Kraieznauchi doslidzhennia: materialy XXIX Vseukrayinskoyi naukovoï istoriko-kraieznauchoï konferentsiyi, 6-7 veresnia 2018 r.* Vinnytsia, 189-194 // **Гребеньова, В.** (2018). Будинок практичної школи садівництва та Подільського товариства сільського господарства як об'єкт пам'яткоохоронної діяльності. Вінниччина: минуле та сьогодення. *Краєзнавчі дослідження: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 6-7 верес. 2018 р.* Вінниця, 189-194.
- Kadeniuk, O.S.** (2013). Ways and methods of implementing agricultural knowledge in Podillia in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Visnyk ahrarnoyi istoriyi*, 4-5, 9-16 // **Каденюк, О.С.** (2013). Шляхи та методи впровадження сільськогосподарських знань на Поділлі у другій половині XIX – початку XX ст. *Вісник аграрної історії*, 4-5, 9-16.
- Kniga, M.D.** (2018). *Formation and development of the system of agricultural education in the provinces of European Russia (90s of the 19th century – 1917)* (Doctor's thesis). Voronezh // **Книга, М.Д.** (2018). *Становление и развитие системы сельскохозяйственного просвещения в губерниях европейской России (90-е годы XIX в. – 1917 г.)*: дис... д. и. н. Воронеж.
- Kolesnyk, V.** (2007). *Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry, 1896-1918: historical essay*. Vinnytsia: Rozvytok // **Колесник, В.** (2007). *Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, 1896-1918: історичний нарис*. Вінниця: Розвиток.
- Korzun, O.V.** (2010). *Formation and development of agricultural research in Podillia (end of the 19th – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Kyiv // **Корзун, О.В.** (2010). *Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.)*: дис... к. і. н. Київ.
- Kosholap, O.F.** (2009). The development of the professional education system in Podillia at the late 19th and the early 20th centuries. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia*, 29, 221-227 // **Кошоп, О.Ф.** (2009). Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 29, 221-227.

- Kostiuk, M.V.** (2007). *Formation and development of agricultural educational institutions and research in Cherkasy region (second half of the 19th – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnytskyi // **Костюк, М.В.** (2007). *Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к. і. н. Переяслав-Хмельницький.*
- Kuzmin, N.N.** (1971). *Lower and secondary specialized education in pre-revolutionary Russia.* Cheliabinsk: Yuzhnouralskoe knizhnoe izdatelstvo // **Кузьмин, Н.Н.** (1971). *Нижнее и среднее специальное образование в дореволюционной России.* Челябинск: Южноуральское книжное издательство.
- Miklashevskiy, I.N.** (1893). *Essays on the history of agricultural education in Russia.* Sankt-Peterburg: Tip. I.N. Skorokhodova // **Миклашевский, И.Н.** (1893). *Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России.* Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture dated April 27, 1915 (1915a). *Podolskiy khozyain*, 6, 49 / Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства от 27-го апреля 1915 года (1915). *Подольский хозяин*, 6, 49.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture of the Podolsk Agricultural Society. and agricultural prom. dated June 30th [1915] (1915b). *Podolskiy khozyain*, 8, 48 // Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Подольского общества с.-х. и с.-х. пром. от 30-го июня [1915 года] (1915). *Подольский хозяин*, 8, 48.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture of the Podolsk Agricultural Society and agricultural prom. dated September 24, 1915 (1915c). *Podolskiy khozyain*, 11-12, 51-52 // Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Подольского общества с.-х. и с.-х. пром. от 24-го сентября 1915 года (1915). *Подольский хозяин*, 11-12, 51-52.
- Minutes of the meeting of the Board of Trustees of the practical school of horticulture and agriculture in the village. Gumenne, April 16, 1909 (1909). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 4, 26 // Протокол заседания Попечительного совета практической школы садоводства и сельского хозяйства в с. Гуменном, 16 апреля 1909 г. (1909). *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности*, 4, 26.
- Miroshnichenko, N.O.** (2015). *Pedagogical views and educational activities of Mykola Nepliyuev in the context of the development of agricultural education (19 – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Sumy // **Мірошніченко, Н.О.** (2015). *Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис... к. п. н. Суми.*
- Mykhailiuk, O.I.** (2001). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Poltava region in the 19th – the early 20th century* (Candidate's thesis). Kyiv / **Михайлюк, О.І.** (2001). *Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: дис... к. і. н. Київ.*
- Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Essays on the history of agricultural education in Russia in the 19th century.* Moskva: Megapolis // **Пичужкин, Н.А.** (2017). *Очерки об истории аграрного образования в России XIX века.* Москва: Мегapolis.
- Practical school of gardening and agriculture. at c. Gumenny and her activities for 1902 (1903). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 1, 3-7 / Практическая школа садоводства и с.-х. при с. Гуменном и ее деятельность за 1902 г. (1903). *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности*, 1, 3-7.
- Puzanov, M.F. & Tereshchenko, G.I.** (1980). *Essays on the history of vocational education in the Ukrainian SSR.* Kyiv: Vyshcha shkola // **Пузанов, М.Ф. & Терещенко, Г.И.** (1980). *Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.* Киев: Вища школа.

- Report at a meeting of the Board of Trustees of the Gumenne's Practical School of Horticulture and Agriculture to the Council of Podillia Community agricultural (1909). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 4, 11-12 // Доклад на заседании Попечительского совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Совету Подольского общ. с.х. (1909). Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности, 4, 11-12.
- Report on the activities of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1910* (1911). Vinnitsa: Tip. B.R.Weisberg // Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1910 год (1911). Винница: Тип. Б.Р. Вайсберга.
- Report on the activities of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1913* (1914). Vinnitsa: Tip. V. Nepokoichitskoy // Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год (1914). Винница: Тип. В. Непокочичко.
- Report on the Department of Public Education for 1912* (1913). Kamenets-Podolskiy: Elektr. tipolithographiya Podolskogo gubernskogo pravleniya // Отчет по отделу народного образования за 1912 год (1913). Каменец-Подольск: Электр. типо-литография Подольского губернского правления.
- Report on the Department of Public Education for 1913* (1914). Kamenets-Podolskiy: Elektr. tipolithographiya Podolskogo gubernskogo pravleniya // Отчет по отделу народного образования за 1913 год (1914). Каменец-Подольск: Электр. типо-литография Подольского губернского правления.
- Rybchenko, D.V.** (2004). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Kyiv region in the 19th – at the early 20th century* (Candidate's thesis). Kyiv // **Рибченко, Д.В.** (2004). Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX ст.: дис... к. і. н. Київ.
- Serbaliuk, Yu.V.** (2015). *Social care in Right Bank Ukraine (1860s – 1914): historical aspect*. Kamianets-Podilskyi: PP 'Medobory-2006' // **Сербалюк, Ю.В.** (2015). Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.): історичний аспект. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
- Stebut, I.A.** (1889). *Agricultural knowledge and agricultural education*. Moskva: tip. I.I. Rodzevicha // **Стебут, И.А.** (1889). Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование. Москва: тип. И.И. Родзевича.
- Tretiakov, A.V.** (1998). *Formation and development of lower agricultural education in Russia at the late 19th – the early 20th centuries* (Candidate's thesis). Kursk // **Третьяков, А.В.** (1998). Становление и развитие низшего сельскохозяйственного образования России в конце XIX – начале XX века: дис... д. и. н. Курск.
- Trygub, O.** (2023). *Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century*. *Eminak*, 3 (43), 67-95. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).659 // **Тригуб, О.** (2023). Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії другої половини 19 – початку 20 ст. *Емінак*, 3 (43), 67-95. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).659
- Uliukaev, S.G.** (1994). *Contents and training in lower agricultural educational institutions of Ukraine (1883-1916)* (Candidate's thesis). Kiev // **Улюкаев, С.Г.** (1994). Содержание и обучение в низших сельскохозяйственных учебных заведениях Украины (1883-1916 гг.): дис... канд. пед. наук. Киев.
- V.S.** (1915a). *Practical Gumenne' Lower School of Agriculture and Horticulture. Podolskiy khoziain*, 1, 3-6 // **В.С.** (1915a). Практическая Гуменская низшая школа сельского хозяйства и садоводства. *Подольский хозяин*, 1, 3-6.
- V.S.** (1915b). *Practical Gumenne' Lower School of Agriculture and Horticulture. Podolskiy khoziain*, 8, 28-29 // **В.С.** (1915b). Практическая Гуменская низшая школа сельского хозяйства и садоводства. *Подольский хозяин*, 8, 28-29.
- Vasiliev, V.P. & Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Formation and development of the agricultural education system in Russia (XIX – early XX centuries)*. Moskva: Triada Publishing House LLC // **Васильев, В.П. & Пичужкин, Н.А.** (2017). Становление и развитие системы аграрного образования в России (XIX – начало XX века). Москва: ООО Издательство «Триада».

- Vishnevskiy, V.Yu.** (Comp.) (1916). *Report on the activities of the Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1915*. Vinnitsa: Tipografiia I. Osinskago // **Вишневский, В.Ю.** (сост.) (1916). *Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 год*. Винница: Типография И. Осинского.
- Volovyk, O.** (1999). Agricultural school in the village Humenne of the Vinnytsia District (1902-1911). *Tezy dopovidei i povidomlen 19 Vinnytskoyi oblasnoyi istoryko-kraieznauchoyi konferentsiyi 18 liutoho 1999 r.* Vinnytsia, 31-33 // **Воловик, О.** (1999). Сільськогосподарська школа в с. Гуменне Вінницького повіту (1902-1911). *Тези доповідей і повідомлень 19 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 18 лютого 1999 р.* Вінниця, 31-33.
- Zavadska, I.M.** (2009). Spread of agricultural knowledge in Podillia (1890-1914). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 13, 78-82 // **Завадська, І.М.** (2009). Поширення сільськогосподарських знань на Поділлі (1890-1914 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 13, 78-82.
- Zubenko, I.D.** (1902). Report on the state of the Yamchitskiy' Lower Agricultural School for the 1900-1901 academic year. *Sbornik Khersonskogo zemstva*, 7, 81-125 // **Зубенко, И.Д.** (1902). Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1900-1901 учебный год. *Сборник Херсонского земства*, 7, 81-125.